

айтатуғын болсақ, бул мотивлердің дәстанда ислетилиўи, бириншиден, сол дәстанды дөреткен халықтың, атқарыўшылардың санасындағы ески мифлик сана қалдықтарына байланыслы келип шыққанын көрсек, екіншиден, қахарманлық дәстанларға тән эпикалық дәстүрлердің заңды жалғасы

сыпатында да келип шыққанлығын көреміз. Соның менен бирге, бул мотивлер жыршылардың синкретик композиция қурыў шеберлигинен де дәрек берип, дәстан мазмунының көркем хәм тәсиршең болып шығыўында айрықша поэтикалық - көркем безек хызметин атқарып турады.

Адебиятлар

1. Баҳадырова С. Жийен-жыраў хәм «Гүлайым» ертеги ҳаққында. //«Әмиўдәрәя», 1991, №4.
2. Камалов Қ. Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз», 13-б.;
4. Маллаев Н. Алишер Навои ва халқ ижодиёти.
5. Мелетинский Е.М. Миф и историческая поэтика фольклора.//Фольклор - поэтическая система.—М.: «Наука», 1977.
6. Навоий А. Фарход ва Ширин. —Тошкент: Ўздавнашр, 1956.
7. Нурмухамедов М. А.С.Пушкиннинг ертектери хәм Орта Азия халықларының фольклоры. -Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.
8. Тулым бий.//«Қарақалпақстан муғаллими», 1993, №2—3; 1994, №1.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ фольклорини асосида ертақлар достонларнинг, хусусан, ертақ тип сюжетли достонларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиш манбаси сифатида таҳлил қилинган. Бу нуқтаи назар «Тулим бий» достони мисолида батафсил фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе каракалпакского народного фольклора анализируются сказки как источник возникновения и формирования былин, в частности былин со сказочным сюжетом. Эта точка зрения подробно рассмотрена на примере эпоса «Тулым бий».

SUMMARY. In the article, based on Karakalpak folk folklore, fairy tales are analyzed as a source of emergence and formation of epics, in particular epics with a fairy-tale plot. This point of view is discussed in detail on the example of the epic "Tulim Biy".

АЛИШЕР НАҒАЙЫНЫҢ ДӨРЕТИҮШИЛИГИ ХӘМ ТҮРКМӨН ӘДЭБИЯТЫ

Т.Керуенов – филология илимлари докторы (DSc), доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Tayanch soʻzlar: adabiy taʼsir, adabiy jarayon, adabiy meros, tipologiya, ijod, shoir, lirik qoʻshiq.

Ключевые слова: литературное влияние, литературный процесс, литературное наследие, типология, творчество, поэт, лирическая песня.

Key words: literary influence, literary process, literary heritage, typology, creativity, poet, lyrical song.

Белгили карақалпақ жазыўшысы Төлепберген Қайыпбергеновтың «Биз- түркий елат, халық, миллет деп аталған бир даракттын шахалары. Тамырымыз бир, суў ишкен тарийхымыз бир, бүгинимиз хәм келешегимиз бир!» деп атап өткени сыяклы өзбек-түркмен халықлары ерте дәўирлерден бери қоңсы ел болып жасап, олар сиясый-экономикалық қатнаста болып, мәдений, әдебий байланысларды кең раўажландырған. Бул халықлардың әдебиятлары да бир-бирине жакын. Тарийх бетлерине нәзер таслағанымызда Алишер Наўайының түркменлер менен жакын арабайланыста болғанлығы ҳаққындағы мағлыўматларды көреміз. Шайырдың «Мажолис ун-нафоис» атлы шығармасында түркмен шайырлары ҳаққында бирқанша мағлыўматлар келтирилиди. Профессор К.Курамбаевтың «Алишер Наўайы түркменлер ҳаққында» атлы мақаласында, сондай-ақ, алымның кейин ала «Наўайының дөретиўшилик бостанынан илхамланып...» (Тошкент, 2021) атлы монографиялық жумысында шайыр Алишер Наўайы менен жакын дос болған түркмен шайыры Султан Ёқуббек ҳаққында сөз етилиди. Соның менен бирге Алишер Наўайының әдебий мийрасы түркмен әдебияты ушын әдебий тәсир мектебининң үлгиси болғанлығы илмий фактлер менен дәлийллениди. Китап Алишер Наўайының туўылған күнининң 580 жыллығына арналған. Автор усы китабында Алишер Наўайының дөретиўшилик гэзийнеси түркмен бақсылары, сәзенделери, қосықшылары, халық арасында дөреген эпсана хәм аңызлар арқалы қалиблерине сиңип барғанлығы айрықша белгилеп өтилиди. Түркмен әдебиятының хәр түрли әўлад дөретиўшилери Наўайының әдебий мийрасына мүрәжаат етип, шығармаларынан үйренген, тәсирленип, өзлери де Наўайыға жакын қәлем тербетийге умтылғанлықларын проф. К.Курамбаев дурыс белгилеп өтеди. Алишер Наўайының дөретиўшилик тәсири түркмен оқыўшыларына қашаннан баслап белгили болған? Деген саўалға алым «Түркмен шайырларының Наўайы дөретиўшилигине мүрәжаты хәм жемиеси XVIII-XIX әсирлерде көбирек сезиледи. Шайырға шәкирт, дөретиўшилик пенен шайырға ериў хәм суы арқалы түркмен жазыўлы әдебиятын хәртәреплеме

раўажлантырыў әсирессе усы дәўирлерде жаксы нәтийжелер берген.» [1:5] Ҳақыйқатында да, XVIII әсир түркмен әдебиятының шайыр ўәкиллери Дәўлет-мәммет Азады, Мақтымқулы, Андалып, Мағрупы хәм т.б. дөретиўшилигине итибар бергенимизде Алишер Наўайының дөретиўшилик тәсирининң бар екени көзге тасланады. Мәселен, Алишер Наўайының әдебий мектеби XVIII әсир түркмен шайыры Мақтымқулыға да үлкен дөретиўшилик тәсир жасаған. Сонлықтан Мақтымқулы – Пырағы өзининң «Сан болсам» атлы қосығында:

«Абу Сағыт, Омар Хайям, Хемеданы,
Фердовси, Нызамы, Хафыз перваны,
Желаледдин Румы, «Жаме ул-маны»,
Аларның жайында мен хем қән болсам.

Дамғаныда йөрген уссат Новайы,
“Чар диваны”, “Перхат-Ширин” зыбаны,
Захреддин Бабур, “Мизан-овзаны,
Гашларына барып мен Межнун болсам.»

- деп, өзбек халқының XV әсир миллий әдебиятына тийкар салыўшы Алишер Наўайыны өзининң руўхый устазы деп билген хәм оған «Устаз Наўайы» деп мүрәжат еткен хәм шайыр шығармаларынан әдебий тәсирленген. Соның ушын белгили алым К.Курамбаев: «Мақтымқулының уллылығы да шығармаларының халықшыллығында. Ел, халық дәрти менен жасаған, дөретиўшилик еткен Мақтымқулының дидактикалық қосықларында да инсанпәрўарлықтың Наўайыға тән баянланғанлығын көреміз» - деп белгилейди [2:28]. Ҳақыйқатында да Мақтымқулының шығармаларын талқыға тартқанымызда оларда стиллик, идея-тематика, мазмун, формалық, баянлаў усылларында да Наўайы менен үнлеслик пайда ететугыны көзге тасланады. Бул еки шайырдың әдебий тәсири деп айта аламыз. Себеби, Мақтымқулы Өзбекистан территориясында Хорезм елинде болып, «Ширғазы» медресесинде тәлим алғаны хәм сол жерде Наўайының шығармалары менен танысқанлығы ҳаққында бирқанша дәреклерде мағлыўматлар келтирилиди. Алишер Наўайының «Лисан – ут тайр» (Қус тили) шығармасы менен Мақтымқулының «Жан ишинде» атлы қосығы бир-

бирине үнлес. Мактымқулы бул шығармасын жазыўда Наўайыдан әдебий тәсирленгенлигин көриўге болады. Себеби, еки шайыр шығармаларында да аллегориялық мазмун аркалы диний-мистикалық пикирлер диалог көринисинде сәулеленген. Олардағы пикирлер финалы «Адам пәклик пенен ҳақ кейилден максетине ерисиў керек» деген көзқарасларды ортаға шығарады. Бирақ еки шығармада усындай мазмун уқсаслығының бар болыўына қарамастан олар өзгешелик те пайда етеди. Мәселен, Алишер Наўайы өзиниң шығармасында қусларды бас қахарман ретинде аллегориялық усылда ортаға шығарса, Мактымқулыда тек ғана қуслар емес, ал хайўанлар ды да қатнастырып, олар тилинен айтылған «қайсы жақсы» деген саўал ортаға қойылады. Усы шығармаларды талқыға тартқанымызда Наўайы хәм Мактымқулыда мазмун уқсаслықлар айдынласады.

Соның менен бирге алым К.Қурамбаев та өзиниң жоқарыда аты тилге алынған монографиялық жумысында «Алишер Наўайы хәм Мактымқулы Пырағы» аталған бир бөлимде еки шайыр дәретиўшилигиндеги әдебий тәсирлерди жақсы талқыға тартып, Мактымқулының Шығыс классиклериниң, соның ишинде Алишер Наўайының дәретиўшилиги менен жақыннан таныс болыўында оның Хийўадағы «Шергазы» медресесинде оқып билим алыўы үлкен имканиятлар жаратқанын айрықша белгилейди. «Медресе Мактымқулы ушын ылым-билим ошағы еди. Усы пайытта, тәлим дәрғайы шайыр ушын дүнъятанымының кеңейиўине, турмыстан сабақ алыўда, жақсы пенен жаманны ажратып, жақсылыққа хызмет етиўди үйрениўде мектеп болды. Әсиресе, медреседеги әдебий тәлим, Шығыс әдебиятындағы даналардың дәретиўшилиги менен кеңнен танысыўда, көркем шеберликтиң қәлипlesiўинде, классикалық поэзияның сырларын үйренип алыўда мектеп болды.» [1:68] Ҳақыйқатында да Алишер Наўайының лирикалық шығармаларын яки эпикалық шығармаларын талқыға тартқанымызда олардың Мактымқулының шығармалары менен идея-тематикалық, жанрлық, мазмунлық жақтын типологиялық уқсаслықларды байқаймыз. Сонлықтан, алым К.Қурамбаев «Мактымқулының «Гөрүлместен бурын», «Нейләрин», «Гечди яранлар», «Назар әйле», «Бардыр», «Жахана гелдим», «Болдым», «Бихабар», «Мыхмандыр», «Новруздан сени» сыяқлы аруз өлшеміндеги онлаған ғазеллери, мухаммеллери, алтылықлары, тоғызлықлары, онлықлары бар, олар Шығыс әдебияты, усы орында Наўайы дәстүрлери түркмен әдебиятында Мактымқулы тәрпийинен изшил даўам еттиргенлигиниң мысалы бола алады» - деп белгилеген еди [1:74].

Буннан басқа да Алишер Наўайының XIX әсир түркмен шайыры Молланепес Қадырберди улының дәретиўшилигине де үлкен әдебий тәсир жасаған. Сонлықтан Молланепес өзиниң «Кеўлим» атлы қосығында:

Низамы, Новайы, ене Фирдөвси,
Румуң гүлшени, хинди тавусы,
Яланчы дүнйәден өтер мен асы,
Сизе көп хызматлар гояндыр көңлүм [3:117].

Алишер Наўайының атын хұрмет пенен тилге алады. Оның шығармаларын оқып, оларға кеўил бөледі. Еки шайыр шығармаларын салыстырып қарағанымызда олар арасында идея-тематикалық, мазмун уқсаслықларының бар екені сезиледи. Мәселен, Наўайы:

Әй насимий субх ахволим дилоромимга айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гулдондомимга айт [4:68].

Молланепес:

Әй саба, зарым мениң арз иле жананымга айт,
Канда гөрсен ялбарып жисмим якан жанымга айт,
Шамы-овкатым сыпатын махы-табанымга айт,
Каматымның хамлығын серви-хураманымга айт,
Леблеримниң тешнелиги абы-хайванымга айт.

Мине, усы қосық қатарларынан белгилі болғанындай еки шайырдың мухаббат сезимлерин көркем эстетикалық-эмоционалық тәризде сүүретлеўлери уқсас. Бирақ олардағы өзгешелик қосықлардың формасында. Наўайы өзиниң қосығын ғәззел формасында жазған болса, ал Молланепес мухаммес формасын да жазған.

Алишер Наўайының шығармалары түркмен халқының арасына кең жайылған хәм оларды түркмен оқыўшылары үлкен қызығыўшылық пенен оқыйды. Сонлықтан, өзбек – түркмен халықларының достуўысқанлығының фундаментинде тарийхий, мәдени, руўхий жақынлықтың бар екенін және бир мәртебе дәлилленеди. Бунның ушындай екенін XX әсир өзбек шайыры Абдулла Арипов:

«Шоир укам, ўки Махтумкулини,
Хикматга югрулган панд-у-насихат
Ганимат демиш у умр юлини
Ха, умр ўткинчи умр ганимат.»

-деген қосық қатарларында Мактымқулының қосықларының мәни-мазмұны уल्याмадамзат маселелерине арналғаны менен үлкен ахмийетке ийе екенін белгилейди.

Заманағөй өзбек халық шайыры Сирожиддин Саййид болса:

“Навоий куйлаган вафо гулини,
Туркман хам сийламиш очиб кунглини,
Ўзбек хам ёд айлар Махтумкулини-
Шеру дostonлари туркман ўзбекнинг”

-деп, Алишер Наўайы дәретиўшилигиниң өзбек хәм түркмен халықларының достуўысқанлық қатнасықларында да үлкен хызмет атқаратуғынын айрықша белгилеп, көркем сөзде баянлағанын көремиз. Соның менен бирге шайыр өз қосығында Мактымқулының шығармаларының өзбек халқының арасында кеннен жайылып, оны усы халық оқыўшылары хәўес пенен оқыйтуғынын, Мактымқулы ықласбәнтлериниң бар екенін көркем сөзде баян етеди.

Жуўмақлап айтқанымызда, XX әсир түркмен шайыры Гара Сейтлиевтың:

Түркмениң өйүнде мейлис ачылса,
Новайыдан башлар бағшылар сазы.
Өзбегің өйүнде мағны сачылса,
Пырағыдан башлар пәхимдар сөзи,
Сөйгүли Жейхуның ики дилдары.
Ики доган халқың бирдир бахары.

(«Туўысқанлық қосығы»).

- деп белгилеп өткениндәй өзбек хәм түркмен әдебий, мәдени байланысларында Алишер Наўайының үлкен хызметі бар. Сонлықтан, Алишер Наўайы тек ғана өзбек халқына емес, ал пүткіл адамзат тилинде абаданшылықтың символына айналды хәм келешек әуладларымыз болған бүгінги жасларымыздың тәрбия мектебине де өзиниң унамлы тәсирин тийгизеди.

Әдебиятлар

1. Курамбаев К. Навоийнинг ижод бўстонида илҳомланиб... -Тошкент: O'zbekiston, 2021. –Б.5.
2. Курамбаев К. Махтумқули – илҳом чашмаси. Тошкент. Тафаккур. 2012. –
3. Молланепес. Лирика. Ашгабат. Түркменистан. 1973.
4. Алишер Наўайы. Лирика. Тошкент. 1961.
5. Gaylieva O. Professor K.Kurambaev is a scientist researched Turkic literary relations. Science and Education in Karakalpakstan. 2022 №3/1 ISSN 2181-9203<https://www.researchgate.net>.

REZYUME. Ushbu maqolada XV asr o'zbek klassik shoiri Alisher Navoiy ijodining turkman adabiyotidagi o'rni haqida so'z boradi. Alisher Navoiy adabiy merosining Maqtimquli ijodiga adabiy ta'sir masalalari qiyosiy tahlil qilinadi. Shu bilan birga o'zbek-turkman xalqlari o'rtasidagi do'stona munosabatlarda Navoiy va Maqtimquli ijodlarining o'rni haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается роль творчества узбекского поэта-классика XV века Алишера Навои туркменской литературе. И рассматривается сравнительный анализ вопросов литературного влияния литературного наследия Алишера Навои на творчество Мақтимкули. Также обсуждается роль творчества Навои и Мақтимкули в дружеских отношениях между узбекско-туркменскими народами.

SUMMARY. This article describes the role of Alisher Navoi's works, the Uzbek classic poet of the 15th century, in Turkmen literature and considers a comparative analysis of the issues of the literary influence of Alisher Navoi's literary heritage on the work of Maqtimkuli. The role of Navoi and Maqtimkuli's works in friendly relationships between the Uzbek-Turkmen peoples is also discussed.

ТӘЖЕТДИН СЕЙТЖАНОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

А.К.Сарсенбаева – киши илимий хызметкер

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: шоир ижодиёти, поэма, образ, характер, қахрамон психологияси, тасвирлаш маҳорати, илмий талқин.

Ключевые слова: творчества поэта, поэма, образ, характер, психология героя, мастерство изображения, научное исследование.

Key words: poet's work, poem, image, character, psychology of the hero, mastery of the image, scientific research.

Қарақалпақстан халық шайыры Тәжетдин Сейтжанов (1924-1998) өз заманластары хәм белгилі сөз шеберлери Т.Жумамуратов, И.Юсупов, Б.Исмаилов, Ә.Сейтназаров, Х.Сейтов, Б.Қайыпназаров х.т.басқалар менен бир сапта турып халық турмысын, заманластар өмирин жырлаўға салмақлы үлес қосты. Шайыр сыпатында оның қәлеминен «Азамат жыры» (1955), «Зийба» (1959), «Қанатлы жаслық» (1961), «Айна алдындағы сөз» (1965), «Мухаббатнама» (1971), «Бәхәр сағынды» (1975), «Өмир философиясы» (1979), «Мениң арифметикам» (1983), «Тасқын» (1990), «Гүмис қоңырау» (1997), «Таңдамалы шығармалары», 1 томлық (1984), «Таңдамалы шығармалары»ның еки томлығы, 1-том (1992) сыяқлы бир қанша поэзиялық шығармалары басылып шықты. Оның «Қырлы соқпақлар», «Күйгелек көзлі яр», «Тынымсыз толқынлар», «Жалынлар», «Әбиў Райхан Беруний», «Нөкис легендасы», «Дөмеғәйлер» сыяқлы бир неше драмалық шығармалары Нөкистеги хәм Ташкенттеги театр сахналарында қойылып, тамашағәйлер тәрәпинен қызғын күтип алынды.

Т.Сейтжанов шебер аудармашы сыпатында Н.Некрасовтың, Т.Шевченконың, Н.Хикметтиң, Р.Ғамзатовтың х.т.б. өзбек, орыс, қазақ халықлары әдебиятындағы белгилі сөз шеберлериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Өз гезегинде шайырдың шығармалары да өзбек, орыс, қазақ, татар, башқұрт х.т.б. көплеген тиллерге аударылып басылды.

Ол көркем әдебиат тараўындағы хызметлери ушын бир неше орден хәм медаллар менен сыйлықланды. 1969-жылы оған «Қарақалпақстанға мийнети сиңген мәдениет ғайраткері», 1974-жылы «Қарақалпақстан халық шайыры» деген хұрметли атақлары берилди.

Шайырдың поэзиялық шығармаларының тематикасы оғада кең. Шайыр ХХ әсир қарақалпақ поэзиясына «Ұатандарлық урыс блакнотынан» деп аталған дәслепки қосықлар дүркини менен келген болса, парахат өмирге араласқаннан соң мийнет адамларының турмысын, туўған жер, ана Ұатан, жаслық, мухаббат, халықлар дослығы, парахатшылықты қорғаў, қуяшлы Өзбекстанымыз бенен саўлатлы Қарақалпақстанымыздың бахытлы келешегин жырлаўшы поэзиялық шығармалары менен байытып барды. Узақ жыллық тәжірийбеге ийе шайыр лирикаға жаңа мазмун хәм жаңа форма излеўде қысқа қатарлы төртликлери менен философиялық мазмундағы рубайылары, жәнеде мийнет адамларының мийнетте мәртлигине арналған төрип-арнаў қосықларын көппе дөретти.

Т.Сейтжанов саналы өмириниң 50-жылға шамалас дәўиринде «Ұақыт пенен нық қәдем таслап» [1] «Халқын сүйип жырлаған шайыр» [2] хәм драматург дәрежесине еристи.

Шайырдың дөретиўшилигинде поэмалар белгилі орын ийеледи. «Жас пиллекеш», «Мәккеші азамат», «Шегинген сахра» поэмаларында 60-жыллардағы мийнет алдыңғыларының табыслары сөз етиледі. Т.Сейтжанов халық әпсаналары менен рәўаятларының тийкарында «Ана хакқында әпсана», «Фирюза», «Мухаббат хәм мәккарлық» поэмаларын да дөретеди. Шайырдың «Ана хакқында әпсана» (1972) поэмасының сюжетинде бүгинги жас әўладтың қәлбинде анаға болған меҳир-мухаббатты оятыўда ертедеги халық әпсаналарының бирине жан ендиреди. Поэмада өткен заманлардың биринде баў-бақшалы бир елатты жаў шабады. Хәр ким өз басының аманлығын ойлаған бир пайытта айы-күни шамаласып отырған ана үнгирди паналап қалады хәм сол жерде уллы болады. Байғұс ана басынан қандай қыйын күнлер өтиўине қарамастан, баласына бар тапқанын ишкизип-жегизип сақлайды хәм оған былай дейди:

– Саў болсаң адам боларсаң,
Ғамхорым панам боларсаң,
Тоз-тоз болған елиңнің,
Жаўлардан арын аларсаң.

Арадан көп өтпей әйне бәхәр паслында жаўдан аман қалған адамлар менен бирге ана да перзенти менен ўайран болған елине қайтады. Узақ ўақыт өткен соң, ана күткен күн келип, бала ер жетип, қәмалына келеди.

Сайлап бир зайып алыпты,
Жат журттан хәўли салыпты,
Өзи көшип, анасы,
Гөне журтта қалыпты.

Ұсындай бағ-дәўлетке ийе болған сараң жигит, сол кеткеннен анасынан хабар алыўды умытыпты. Ал, қартайып, халдан тайған анасы мүшкіл халда жатырсада баласынан гүдер үзбепти. Жалғыз перзентиниң дәрегін көктеги қуяштан, аспандағы ай хәм жулдызлардан, таў хәм таслардан, ескен самал менен жанлы-жәниўарлардан тынбай сорай берипти. Бир пайытта көк гүркіреп, даўыл көтерілип әжел оғы жетип келипти. Ана әжел оғының пәтин жаман көрип, оннан да баласының дәрегін сорапты. Сонда ол:

Алысқа кетип бараман,
Көп ирикпе, жолдан қаламан,
Ана бийзар адам бар, –

Мен соның жанын аламан, [3:138]– деп жуўап берипти.

Буны еситкен ананың тынышы кетип, ескен жел менен жарыса атылған әжел оғына қарай өз көкирегін қалқан етип, өлип кетипти. Бул шығарманың сюжети хақықатлықтан жырақ болыўына қарамастан, дүньяда аналардың перзентине болған меҳир-мухаббатының теңи-тайы жоқ екенлигин ананың өлими менен сыпатлап берген болса, перзентлердин де ата-аналар